

ТаНаХ [івр. תנ"ך (*tānāk*); *акронім*, складений із перших літер назв трьох частин збірки — *Тора* (תורה — Закон), *Невіїм* (נביאים — Пророки), *Ктувім* (כתובים — Писання)] — Святе Письмо юдаїзму.

Історична довідка

Термін утвердився в *середньовіччі*, походив із масоретського (див. *Масорети*) середовища. Давніші назви: Га-сфарім (івр. הַסְפָּרִים — Книги), яку юдеї елліністичного світу калькували грецькою як *Біблія* (грец. βιβλία, через лат. *Biblia* назва увійшла в європейські мови), та Мікра (івр. מִקְרָא — Читання).

Згідно з релігійною *традицією*, тексти були створені між 13–12 і 4 ст. до н. е.; за науковими оцінками — між 900 і 165 до н. е. Укладені *давньоєврейською мовою* (біблійним *івритом*), частково (зокрема в книгах Даниїла та Ездри) присутні фрагменти *арамейською мовою*.

Відкриття і дешифрування в 19 ст. аккадських текстів, які містять паралелі до деяких біблійних оповідей, а також знахідки *Кумранських рукописів* у 20 ст., кардинально змінили уявлення про Біблію, дозволили висунути точніші й надійніші гіпотези щодо авторства і хронології. Розгорнулася широка дискусія між традиціоналістами (прихильниками ранньої історичності текстів) і мінімалістами (датують тексти елліністичним періодом), проте переважна більшість дослідників посіли помірковану позицію. Датування окремих книг ТаНаХу залишається предметом академічної полеміки. Оскільки жоден з оригінальних *автографів* не зберігся, при датуванні спираються на аналіз тексту, історичного контексту та сукупність наукових методів. Найдавніший із відомих рукописів (на 2025) — фрагмент сувою Книг Самуїла, знайдений у Кумрані (сер. 3 ст. до н. е.).

Критичний аналіз довів, що більшість біблійних текстів не є автентично авторськими, їх піддавали з бігом часу більш або менш суттєвій редакції. Багато книг є збірниками збережених у традиції фрагментів, які пізніше доповнювали, перероблювали, оновлювали відповідно до теологічних потреб. В академічному середовищі панує думка, що біблійна традиція широко використовувала псевдоепіграфіку — традиційну практику для давньосхідних літератур.

Натепер у *біблеїстиці* поряд із *документарною гіпотезою* співіснують теорія доповнень, теорія фрагментів та ін. Висновки щодо датування і авторства книг ТаНаХу див. у Таблиці 1.

У давньоєврейській літературі вперше — у порівнянні з тогочасними

культурами *Давнього світу* — народжується принципово нове уявлення про *Бога*. Давньосхідні (особливо месопотамські) міфічні сюжети переосмислені у текстах ТаНаХу з позицій нового *світогляду*: ідея *монотеїзму*, розуміння *Бога* як чистої *духовності* і морального *абсолюту*, але одночасно як живої та досконалої *Особистості*. З-поміж основоположних ідей — уявлення про боговибраність ізраїльського народу, що покладає на нього обов'язок слідувати високим моральним *принципам*; про добровільно укладений *Завіт* між Богом і народом та періодичне оновлення завітних стосунків, а поряд із тим — *свободи волі* та *відповідальності* як її наслідку; ідея священної історії як цілеспрямованого руху назустріч Богові та ін.

Канон ТаНаХу

Канон ТаНаХу — остаточна, незмінна редакція, яку вважають результатом Божественного *об'явлення*, — складається з 24 книг, що часто найменовані за першими словами тексту івритом. В юдейських джерелах немає точного відповідника терміна «канон», хоча ідею цього поняття співвідносять з *євреями* як «народом Книги». Структура Святого Письма обумовлена бігом історичного процесу, а не класифікацією книг за змістом чи літературним жанром. Створення канону передбачало тривалий процес відбору текстів.

Про три розділи ТаНаХу веде мову *Філон Александрійський* у праці «Про споглядальне життя», згадує *Йосип Флавій* у трактаті «Проти Апіона», хоча автори не вживають терміни «Невіїм» і «Ктувім». Згадка про 24 книги (традиційне рабинське число) у складі ТаНаХу трапляється у Вавилонському *Талмуді* та *мідрашах* (напр., Мідраш Когелет 12:12). У низці позарабинських джерел зафіксовано 22 книги, що символічно відповідає кількості літер єврейської *абетки* (такий підрахунок здійснювали шляхом приєднання книги Рут до Книги Суддів, а Плачу Єремії — до Книги Єремії). Цю цифру наводять, зокрема, *Йосип Флавій* («Проти Апіона»), *Оріген* (за цитатою в «Церковній історії» *Євсевія Кесарійського*) та *Єронім Стридонський* («Prologus Galeatus»).

Дослідники не дійшли остаточної згоди щодо часу встановлення канону ТаНаХу, однак спільні в думці, що біблійні книги були написані й відредаговані поетапно протягом кількох століть. За різними версіями, початковий канон був установлений: а) завдяки діяльності *Ездри* і вчених його кола у період Другого Храму (5 ст. до н. е.); б) за династії Хасмонеїв (140–37 до н. е.); в) у 2 ст., чи навіть пізніше. До 2-ї пол. 20 ст. панувала гіпотеза, що канон був затверджений

на *соборі* рабинів у м. Ямнії (тепер м. Явне, Ізраїль) прибіл. у 100 н. е. під ідейним проводом *Аківи бен Йосефа* (тоді ж підтверджено канонічність книг *Пісні Пісень*, *Еклезіаста* та *Естер*). Сучасні вчені вважають собор радше реконструкцією можливих подій, а не історичним фактом. Достовірні свідчення про таке зібрання відсутні, є лише відомості про період (між 70 і 100 н. е.) дискусій рабинів щодо приналежності тих чи тих книг до рангу священних та згадки про встановлення кількості канонічних книг. Було вироблено низку критеріїв канонічності: тексти мали бути написані до 4 ст. до н. е. або належати автору, який жив до цього часу; укладені івритом; широко розповсюджені. З огляду на це, певні книги, які вважали священними в окремих єврейських громадах, до канону не увійшли.

Рабинські джерела свідчать, що на певному етапі часів Другого Храму вже існував загальноприйнятий варіант, з яким звіряли інші списки з метою уніфікації тексту. Існування обов'язкового тексту Біблії відбито і в галахічних документах періоду *юдейських воєн* проти Риму. Найімовірніше, канон остаточно сформувався в 1 ст., коли після руйнації Храму народ потребував релігійної й національної єдності. Найдавніші відомі зв'язні тексти ТаНаХу представлені у *Кумранських рукописах*. Цей корпус текстів містить усі книги пізнього юдейського канону (окрім *Естер*), а також ті, які пізній юдаїзм канонічними не вважав (*Книга ювілеїв*, *Книга Еноха*). Найбільшим числом копій представлені: *Тора* (особливо *Второзаконня*), *Псалми* та *Ісая*.

За майже 6 століть від останніх списків танаїтського періоду (бл. 200 н. е.) і до ранніх середньовічних списків у біблійному консонантному тексті не відбулося помітних змін.

Канон ТаНаХу, отже, становлять:

I. ТОРА (Вчення, Закон) — епічні та законодавчі книги, авторство яких традиція приписує *Мойсею*:

1. *Буття* (בראשית, Берешит)
2. *Вихід* (שמות, Шемот)
3. *Левіт* (ויקרא, Ваїкра)
4. *Числа* (במדבר, Бе-мідбар)
5. *Второзаконня* (דברים, Деварім)

II. НЕВІЇМ (Пророки) — хронікально-епічні (Ранні пророки) та поетичні (Пізні пророки) книги, що охоплюють період від входу ізраїльтян в *Землю обіцяну* і до *Вавилонського полону* (порядок текстів не відбиває хронологію їх

написання, але базується на змістовій логіці):

Ранні пророки (נביאים ראשונים, Невіім рішонім):

6. Книга Ісуса Навина (יהושע, Єгошуа)

7. Книга Суддів (שופטים, Шофтім)

8. Книги Самуїла 1 і 2 (שמואל, Шмуель)

9. Книги Царів 1 і 2 (מלכים, Мелакім)

Пізні пророки (נביאים אחרונים, Невіім ахаронім):

10. Книга Ісаї (ישעיה, Єшаягу)

11. Книга Єремії (ירמיה, Ірміягу)

12. Книга Єзекіїля (יחזקאל, Єхезкель)

13. **12 малих пророків** (שנים עשר, Шнем асар):

*Книга Осії (הושע, Хошеа)

*Книга Йоїла (יואל, Йоель)

*Книга Амоса (עמוס, Амос)

*Книга Авдія (עובדיה, Овадья)

*Книга Йони (יונה, Йона)

*Книга Михея (מיכה, Міха)

*Книга Наума (נחום, Нахум)

*Книга Аввакума (חבקוק, Хавакук)

*Книга Софонії (צפניה, Цеванья)

*Книга Аггея (חגי, Хагай)

*Книга Захарії (זכריה, Зекар'я)

*Книга Малахії (מלאכי, Малахі)

III. КТУВІМ (Писання) — збірка високохудожніх текстів різних жанрів, присвячених подіям єврейської історії, філософським і морально-етичним аспектам юдаїзму:

Поетичні книги: Три книги істини (ספרי אמת, Сіфрей емет):

14. Книга Псалмів (תהלים, Техілім)

15. Книга Приповістей (משלי, Мішлей)

16. Книга Йова (איוב, Йов)

П'ять сувоїв (חמש מגילות, Хамеш мегілот):

17. Пісня пісень (שיר השירים, Шір га-шірім)

18. Книга Рут (רות, Рут)

19. Плач Єремії (איכה, Ейка)

20. Книга Еклезіаста (קהלת, Кохелет)

21. Книга Естер (אסתר, Естер)

Інші книги:

22. Книга Даниїла (דניאל, Даніель)

23. Книги Ездри і Неємії (עזרא ונחמיה, Езра ве-Нехем'я)

24. Книги Хроніки 1 і 2 (דברי הימים, Діврей га-яммим).

Три частини ТаНаХу розміщені за хронологією їх канонізації (див. Таблицю 2).

Тора набула авторитетного (канонічного) статусу, можливо ще в 5 ст. до н. е. (на що вказує Книга Ездри 7:6). Джерела, що увійшли до складу Тори, мають давнє походження, їх визнавали священними ще в ранні періоди єврейської історії. Оформлення, систематизація та редагування (досучасне) текстів відбувалися, ймовірно, під час Вавилонського полону (6 ст. до н. е.) або невдовзі після нього (про що свідчить вплив вавилонської цивілізації на низку сюжетів Книги Буття). Натепер дослідники досягли консенсусу в питанні, що формування Тори завершилося не пізніше поч. 3 ст. до н. е.

Невіїм, як вважають, був в основному сформований до елліністичного періоду (до поч. 4 ст. до н. е.), з огляду на відсутність у пророчих книгах грецьких слів (окрім пізніх вставок, як от Іс. 19:18 в *Септуагінті*) та згадок про події після падіння *Перської імперії*. Проте канонічне закріплення збірки Пророків відбулося, ймовірно, пізніше (у 2 ст. до н. е.). Так, посилання на «Закон і Пророків» як авторитетні тексти трапляються в Книзі Сираха (Сир. 48:22–49:10, датують бл. 180 до н. е.) та в Кумранських текстах. Найпізніша з книг ТаНаХу — Книга Даниїла (кінцеву редакцію датують бл. 165–160 до н. е.) — хоч і належить за змістом до пророчих (а також презентує новий літературний жанр — *апокаліпсис*), увійшла, втім, до розділу Ктувім, оскільки канон Невіїм на той час, як вважають, уже був закритий. З тієї ж причини до Ктувім потрапили й Хроніки — пізня історична книга, яка доповнює книги Самуїла та Царів. Порядок книг Пророків назагал є сталим (як і Тори), проте всередині 12-ти малих пророків міг різнитися. Поділ на ранніх і пізніх пророків вперше подано у найдавніших друкованих виданнях івритом (напр., Сончіно, 1485). Чотири книги ранніх пророків історико-критична біблеїстика відносить до девтерономічної традиції.

Зміст Ктувіму, за припущенням, лишався остаточно не визначеним до завершення процесу канонізації у 2 ст. [так, Євангеліє від Луки посилається на «Закон Мойсея, Пророків і Псалми» (Лк. 24:44); передслово грецького

перекладача (бл. 132 до н. е.) до Книги Сираха поряд із Законом і Пророками згадує «інші писання», але не уточнює їх перелік]. До Ктувіму увійшли книги, що демонструють значне жанрове та стилістичне розмаїття. Більшу їх частину, як вважають, уклали ще в часи пророків, але не включили в Невіім з певних міркувань — релігійних (радіше людська творчість, аніж *богонатхненна*, як-от Псалми, Приповісті), ідеологічних чи історичних (Еклезіаст). Інші книги (Ездри, Неємії, Хроніки, Даниїла) були написані пізніше за оформлення Невіім, що підтверджує і лінгвістичний аналіз. Порядок текстів у Ктувім в юдейській традиції довго не фіксували (напр., в Кодексі Алеппо Хроніки розміщені не в кінці, а на початку, перед Псалмами). До раннього середньовіччя (до 11 ст.) кодифіковано читання текстів П'яти сувоїв на окремі свята: Рут (на свято *Шавуот*), Пісня Пісень (*Песах*), Еклезіаст (*Суккот*), Плач Єремії (Тіша бе-Ав) і Естер (*Пурім*).

Невіім і Ктувім не були визнані як канонічні *самаритянами* та, ймовірно, *садукеями*.

В історії утвердження канону єврейської Біблії більшість дослідників виділяють принаймні три етапи:

*перший (3 ст. до н. е. — 70 н. е.) — протомасоретський текст (збірка книг, чинна в *Єрусалимському храмі*; правопис не є встановленим);

*другий (70 н. е. — 7 ст.) — уніфікація протомасоретського тексту, що набуває статусу авторитетного в юдаїзмі;

*третій (з 8 ст.) — масоретський текст із фіксованою системою оголошування, нормативами читання та копіювання. Головну заслугу в опрацюванні тексту традиція приписує родині Бен-Ашерів, зокрема масорету Аарону Бен-Ашеру (10 ст.; тепер Ізраїль).

Різні відгалуження юдаїзму зберегли різні версії текстів, які значно різняться від масоретського: *Септуагінту*, якою користувалися еллінізовані євреї в період Другого Храму, Самаритянське *П'ятикнижжя*, Таргум Онкелоса, сувої Мертвого моря. Проте рабинський юдаїзм дотепер послуговується саме Масоретським текстом, написаним біблійним івритом.

Рукописи ТаНаХу

Найдавнішим зі збережених масоретських *кодексів* ТаНаХу є Каїрський кодекс (895). Дещо молодшим, але одним із найавторитетніших для вивчення масори, є Кодекс Алеппо (бл. 903, у 1947 значну частину тексту втрачено).

Обидва створені в Тверії. Авторитетним джерелом є Ленінградський кодекс (бл. 1008) — повністю збережений масоретський рукопис. Для верифікації використовують також Східний кодекс (кін. 9 або поч. 10 ст.) з *Британської бібліотеки*, кодекс Сассуна (10 ст.), Вавилонський кодекс (916), які, втім, мають менш усталене масоретське опрацювання, ніж попередні.

Відомі також середньовічні сефардські (див. *Сефарди*) кодекси та кодекси *ашкеназі*, італійські мініатюрні Біблії, в яких порядок книг Невіім, а особливо Ктувім, не були строго фіксованими. Розмаїття версій збільшувалося до кінця середньовіччя, певна стандартизація тексту ТаНаХу відбулася із появою друкованих видань.

Жанрова природа і мова

Тексти канону є вершиною давньосхідної літературної традиції, найбільшою мірою втілюють естетичну категорію *величного*, в основі якої — несумірність людського життєвого виміру з божественним *буттям*, що, однак, надає людині духовну перспективу.

Біблійні автори творили в межах літературних форм, традиційних для давньосхідної культурної традиції. Біблійний *епос*, як і вся давньосхідна література того періоду, ще не демонструє чіткого розмежування між *поезією* та *прозою*. Міфічний епос (напр., космогонічна та антропогонічна оповіді у Книзі Буття) та епос історичний (Вихід, оповіді про завоювання *Ханаану* в Книзі Ісуса Навина) регулярно включають поетичні фрагменти, а іноді й цілі пісні, як-от Пісня Дебори (Суд. 5:2–31) чи Пісня Мойсея (Втор. 32:1–43).

Значна частина текстів ТаНаХу є поетичними, з притаманною їм мовною метафорикою та особливою *ритмікою*. Серед суто поетичних текстів: Псалми, Притчі Соломона, Пісня Пісень, Книга Йова, Еклезіаст, Плач Єремії. Інші написані своєрідною ритмізованою прозою з елементами поезії (паралелізм, симетрія, повтори). Біблійна поезія вирізняється жанровим розмаїттям, включає *лірику* релігійну (*молитви*, поховальні *пісні* та *гімни*, як-от Псалми, Плач Єремії), філософську (Еклезіаст), любовну (Пісня Пісень), дидактичну (Приповісті Соломона), а також особливий жанр пророчої поезії (віршовані фрагменти в книгах Ісаї, Єремії, інших пророків).

Одночасно в ТаНаХу зароджується і художня проза, як-от: Книги Царів, чи повісті-притчі. У ТаНаХу представлений серед іншого жанр *новели* з чіткою сюжетною лінією (Рут, Естер), а також біографічні повісті, напр., життєписи

царів *Саула* та *Давида* у Книгах Самуїла (подані без ідеалізації персонажів).

Історичні твори ТаНаХу включають як храмові та палацові *літописи* (Книги Царів та Хронік), так і розлогі законодавчі збірники (напр., Вих. 20–23 або основна частина Второзаконня). Культові приписи, особливо у Книгах Левіт і Числа, часто поєднують ритуальні інструкції з оповідними елементами. Окрему групу становлять пророчі тексти, які сполучають проповідницький пафос із літературною витонченістю, особливо у творах пізніх пророків (напр., Ісая, Амос, Осія).

Осібний феномен вбачають у т. з. літературі премудрості, що демонструє як практичну *мудрість* (Приповісті Соломона), так і філософський *скепсис* (*Еклезіаст*), порушує проблему *теодицеї* (Йов), а також демонструє жанровий синтез (напр., у Книзі Йова поетична частина обрамлена прозовим *прологом* і *епілогом*). У Ктувімі також представлено новий жанр — апокаліпсис (Даніїл). Така жанрова різноманітність, симфонія різних літературних традицій Близького Сходу, надає біблійним текстам значення унікального явища у *світовій літературі*.

Книги ТаНаХу написані івритом, за винятком близько половини Книги Даніїла (2:4b–7:28) і частини книги Ездри (4:8–6:18, 7:12–26), які укладено арамейською; два арамейських слова трапляються у Книзі Буття (31:47) і один вірш — в Єремії (10:11). Мова ТаНаХу відбиває століття еволюції івриту. Деякі поетичні фрагменти (Бут. 49; Вих. 15; Чис. 33–24; Втор. 32–33; Суд. 5) містять найраніші мовні шари, тоді як мова книг, укладених після Вавилонського полону (Аггей, Захарія, Малахій, Еклезіаст, Ездра, Неємія, Даніїл) демонструє певні ознаки постбіблійного івриту.

Від середньовічних списків і друкованих видань аж дотепер текст зазвичай складається з трьох елементів: приголосних, знаків оголошування (*діакритичні знаки*) і літургійної кантиляційної нотації (два останні запроваджено масоретами).

Друковані видання ТаНаХу

Перше друковане видання всього ТаНаХу івритом, без масори, в 4-х частинах (Тора, Невіїм, Ктувім і Мегілот) побачило світ 1488 завдяки родині Сончіно в м. Сончіно (тепер обл. Ломбардія, Італія), перевидання — у Брешії (1494, Італія).

У 16 ст. з'являються т. з. рабинські Біблії, першою з яких була

Венеціанська Біблія (т. 1–4, 1517) з коментарями, видрукувана в типографії Д. Бомберга. Проте статусу загальновизнаного тексту набуло друге венеціанське видання (1524–1525), з виправленою і доповненою масорою, *таргумом* і численними коментарями Якова бен Хаїма (бл. 1470; Туніс — бл. 1538; Іспанія). Це видання, неодноразово перевидане й розширюване, стало своєрідним *textus rescriptus* масори практично до 20 ст., основою для перекладів Біблії європейськими мовами (зокрема *Біблії Лютера* 1534). На його основі були здійснені видання Й. Буксторфа Старшого (Базель, 1618–1620), Й. Атіаса (Амстердам, 1667), Е. ван дер Гогта (Утрехт, 1705). Серед сучасних видань найзначущі: М. Х. Леттеріса (2-ге видання, Відень, 1866), Е. Корена (Єрусалим, 1962), Єврейської видавничої спілки (1917, 1985), М. Бреєра (Єрусалим, 1998, 2001).

З-поміж наукових видань з критичним апаратом помітними явищами були збазовані на Ленінградському кодексі Біблія Гебраїка (*Biblia Hebraica*, за ред. Р. Кіттеля; 1937); Штутгартська Біблія (1977; 5-те видання — 1997); Біблія Гебраїка Ленінградензія (*Biblia Hebraica Leningradensia*, укл. А. Дотан; 2001). Триває розпочате ще 2004 видання Біблії Гебраїки Квінти (*Biblia Hebraica Quinta*) з урахуванням Кумранських рукописів. На Кодексі Алеппо збазовані Біблійний проєкт Єврейського університету (з 1956, Єрусалим) та одне з кращих сучасних видань ТаНаХу з масорою, таргумами і коментарями — проєкт «Мікраот Гедолот Гакетер» (*Mikraot Gedolot Haketer*, з 1996), що певною мірою базується на рабинській Біблії. У межах Оксфордського проєкту (розпочатий 1998), який ставить за мету реконструкцію найдавнішої домасоретської форми тексту, 2005 побачив світ перший том (Книга Приповістей) із серії «Єврейська Біблія: критичне видання» («*The Hebrew Bible: A Critical Edition*»).

Рецепція

В юдаїзмі

ТаНаХ як передання священної історії народу та джерело *права* був одним із головних чинників, що сформували національну *ідентичність* давніх євреїв. Біблійні закони і традиції (*обрізання*, вшанування *шабату*, *кашрут* тощо) стали визначальними культурними маркерами, що виокремлювали єврейство від сусідніх культур. ТаНаХ відіграв ключову роль у збереженні івриту як літературної та культової мови, навіть після того, як арамейська стала основною розмовною мовою євреїв. Переклад біблійних текстів грецькою (Септуагінта) та

створення арамейських таргумів дозволили єврейській культурі подолати мовні кордони, забезпечили транслінгвальну (надмовну) єврейську ідентичність і сприяли збереженню культурної цілісності упродовж двох тисячоліть після втрати *державності*. Тісний зв'язок з текстом ТаНаХу — важливий чинник набуття євреями статусу *нації*, а не просто етнічної групи, що згодом підготувало ґрунт для виникнення *сіонізму* та подальшого створення *Держави Ізраїль*.

Існує два головних підходи до вивчення і коментування ТаНаХу. Класичний — полягає в релігійному вивченні Біблії та постулює, що вона є *богонатхненною*, (שִׁקְלָהּ רַחֵם, Руах га-Кодеш — особливий стан духовного натхнення від Бога в юдейській традиції). Релігієзнавчий підхід розглядає Біблію як результат людської творчості. Стосовно Тори такий підхід *ортодоксальний* юдаїзм вважає єретичним, однак допускає використання розлогішого спектру *біблійної критики* щодо інших частин ТаНаХу. Юдейська традиція розрізняє чотири рівні біблійної *екзегези* (які застосовують також і для Талмуду):

- *пшат (פְּשָׁט) — буквальне тлумачення, прямий сенс викладеного; є основою для всіх інших рівнів;

- *ремез (רִמְזָה) — натяк, прихований, алегоричний чи символічний сенс, що часто спирається на числову *символіку* (гематрію);

- *драш (דְּרָשָׁה) — побудова висновків через порівняння подібностей, логічні зв'язки, використання *метафор*, софістичних прийомів та *гомілетики*;

- *сод (סוּד) — розкриття втаємниченого, містичного, езотеричного сенсу, доступного лише для посвячених, включає кабалістичні уявлення (див. *Кабала*) про божественні *еманації* (הִפְּרִיט, сфірот).

Ця система відбиває багатовимірність юдейської традиції, де кожен рівень доповнює інші: пшат забезпечує ґрунтовність, ремез і драш — розширюють межі розуміння, сод — веде до духовних глибин. Акронім цих рівнів утворює на івриті слово пардес (פָּרְדֵּס, букв. — сад), що асоціюється з *раєм*. Деякі сучасні екзегети додають п'ятий рівень — Руах га-Кодеш (Божественне натхнення), який виходить за межі інтелектуального аналізу.

У християнстві та ісламі

ТаНаХ вплинув на становлення інших *авраамічних релігій*, передусім *християнства* та *ісламу*. Християнство перейняло усі книги ТаНаХу і канонізувало їх в іншому порядку як *Старий Завіт*. Християнська традиція

розділила на дві частини книги Самуїла, Царів, Ездри-Неємії, визнала самостійними кожен з книг 12 малих пророків. Відтак утворилося 39 книг Старого Завіту (саме таким є протестантський канон, який, проте, різниться від ТаНаХу порядком розташування деяких книг). Католицька і православна церкви додали т. з. другоканонічні (або неканонічні) книги, що не входять до складу єврейської Біблії (див. *Септуагінта*, *Вульгата*).

В ісламі *Таурат* часто ототожнюють не лише з П'ятикнижжям Мойсея, а й з іншими книгами ТаНаХу.

Християнство від початків утверджує тісний зв'язок між ТаНаХом і *Новим Заповітом*. Переклади єврейської Біблії, які використовують християнські церкви, базовані на Септуагінті, яка значуще вплинула на *раннє християнство*. Модель давнього Ізраїлю, представлена в ТаНаХу, як вважають, заклала основи концепції національної державності країн християнського світу. Через християнство розуміння природи Бога та світу, утверджене текстами ТаНаХу, стало складником духовного життя західної *цивілізації*.

ТаНаХ, перекладений майже двома тисячами мов світу, став невичерпним джерелом літератури й мистецтва християнської цивілізації.

Таблиця 1. ТаНаХ: датування і авторство книг

Назва книги	Узвичасне датування	
	Традиційне релігійне датування (авторство)	Наукове (критичне) датування (джерело)
ТОРА (Закон)		
Буття (Берешит)	13 ст. до н. е. (Мойсей, останні 8 фраз – Ісус Навин)	Близько кін. 8 ст. до н. е., додатки і вставлення — до 3 ст. до н. е. (J, E, P джерела)
Вихід (Шемот)	13 ст. до н. е. (Мойсей)	Деякі оповіді сягають 8 ст. до н. е.; перероблені і доповнені з 6 ст. до н. е.
Левіт (Ваїкра)	13 ст. до н. е. (Мойсей)	5 ст. до н. е., базовані на давніших текстах (P джерело)
Числа (Бемідбар)	13 ст. до н. е. (Мойсей)	Деякі оповіді сягають 8 ст. до н. е.; перероблені і доповнені з 6 ст. до н. е.
Второзаконня (Деварім)	13 ст. до н. е. (Мойсей)	Закони можуть сягати кін. 8 ст. до н. е., долучені від правління Йосії, 7 ст. до н. е. (D джерело)

НЕВІЇМ (Пророки)		
Ранні пророки		
Ісус Навин (<i>Єзошуа</i>)	13–12 ст. до н. е. (Ісус Навин)	Розпочато — 7 ст. до н. е., за Йосії; доповнення і виправлення — до 2 ст. до н. е.
Судді (Шофтім)	11–10 ст. до н. е. (Самуїл)	Збірка 4 ст. до н. е., складена з давніших текстів (8–6 ст. до н. е.)
1 і 2 Самуїла (<i>Шмуель</i>)	10 ст. до н. е. (Самуїл, Натан, Ґад)	Ймовірно, започатковано в 6 ст. до н. е. (Д джерело), пізніша компіляція 5 ст. до н. е.
1 і 2 Царів (<i>Мелакім</i>)	6 ст. до н. е. (Єремія)	Початок редагування, можливо, кін. 8 ст. до н. е., значне редагування — 6 ст. до н. е., під час Вавилонського полону. Завершення компіляції — бл. 200 до н. е.
Пізні пророки		
Великі пророки		
Ісая (Єшаягу)	8–7 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — Єзекія і його оточення)	Три головних автори і розлогий процес редагування: Іс. 1–39 — «історичний Ісая» (Прото-Ісая) з кількома рівнями реагування 8–6 ст. до н. е.; Іс. 40–55 — вигнання (Другий Ісая), 6 ст. до н. е.; Іс. 56–66 — після вигнання (Третій Ісая), 6–5 ст. до н. е.
Єремія (Ірміягу)	7–6 ст. до н. е. (Єремія)	Розпочато, імовірно, кін. 7 ст. до н. е., доповнення — до 3 ст. до н. е.
Єзекїль (<i>Єхезкель</i>)	6 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	Розпочато — поч. 6 ст. до н. е., подальше редагування і перероблення — до 3 ст. до н. е.
Малі пророки		
Осія (Хошеа)	8–5 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	Перша редакція — 8 ст. до н. е., доповнення — 7 ст. до н. е., за Осії. Цілковите перероблення — 6 ст. до н. е. після зруйнування м. Єрусалима, незначні доповнення в 5 ст. до н. е.
Йоїл (Йоель)	8–5 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	Проблемне датування. Запропоновано «довге» датування — від 7 ст. до н. е., але більшість дослідників схиляються до дати між 5 і 3 ст. до н. е.
Амос	8–5 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	Розпочато — 8 ст. до н. е.; перероблення — до 6 ст. до н. е.
Авдій (Овадья)	8–5 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	Точне датування встановити важко, між 8 і 5 ст. до н. е.

Йона	8–5 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	Імовірно, бл. 3 ст. до н. е. (варіант: 5 ст. до н. е.)
Михей (Міха)	8–5 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	Перша частина — кін. 8 ст. до н. е., доповнення — бл. 5 ст. до н. е.
Наум (Нахум)	8–5 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	8–6 ст. до н. е.; можливе правління — 5 ст. до н. е.
Аввакум (Хавакук)	8–5 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	Кін. 7 — поч. 6 ст. до н. е.
Софонія (Цеванья)	8–5 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	Кін. 7 ст. до н. е. Можливі подальші зміни в кін. 6 ст. до н. е.
Аггей (Хагай)	8–5 ст. до н. е. (Аггей)	Кін. 6 ст. до н. е.
Захарія (Зекар'я)	8–5 ст. до н. е. (Захарія)	Два або три головні автори і розлогий процес реагування: Зах. 1–8 (Прото-Захарія) — відносять до періоду між 6 і 3 (або 4–2) ст. до н. е.; Зах. 9–14 (Другий Захарія) — між 5 і 2 ст. до н. е. (можливо, 4 ст. до н. е.); Зах. 12–14 — можливо, Третій Захарія
Малахія (Малахі)	8–5 ст. до н. е. (Малахій)	Ймовірно, сер. 5 ст. до н. е.
КТУВІМ (Писання)		
Псалми (Техілім)	10–6 ст. до н. е. (Давид — 73 тексти — та ін., як-от: Асаф, сини Кораха тощо)	Датування дискусійне. Укладання поетапне: Псалми 3–41 найдавніші, Псалми 120–150 — додані пізніше. Імовірно, книга розпочата під час Вавилонського полону в 6 ст. до н. е., доопрацьована у 2 ст. до н. е. або пізніше
Приповідки (Мішлей)	10 ст. до н. е. (Соломон)	До Вавилонського полону (6 ст. до н. е.) — укладання і систематизація давніших прислів'їв. Процес тривав до 4 ст. до н. е.
Йов	Датування не визначено (можливо, Мойсей або невідомий автор)	Широкий діапазон датувань. Ймовірно, між 6 і поч. 4 ст. до н. е.
Пісня Пісень (Шір)	10 ст. до н. е.	Датування проблемне. Укладання тексту, ймовірно, не

га-шірім)	(Соломон)	раніше 5 ст. до н. е. Є підстави віднести укладання тексту (на базі наявних любовних пісень) до 3 ст. до н. е., із доповненням у наступні два століття
Рут	11–10 ст. до н. е. (Самуїл)	Датування проблемне. Дискутують про діапазон між 8 і 2 (варіант: між 6 і 4) ст. до н. е.
Плач Єремії (Ейка)	6 ст. до н. е. (Єремія)	Між 6 і 5 ст. до н. е.
Еклезіаст (Кохелет)	10 ст. до н. е. (Соломон)	Між 5 і 2 ст. до н. е. (варіант: 4–3 ст. до н. е.)
Естер	5–4 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	Між 4 і 2 ст. до н. е.
Даніїл (Даніель)	6 ст. до н. е. (згідно з Талмудом — члени «Великого зібрання»)	Розпочато розділи 1–6 у 4 ст. до н. е., апокаліптичні частини — доповнення Маккавейського періоду, часів гонінь Антіоха IV Епіфана (2 ст. до н. е.)
Ездра-Неємія (Езра ве-Нехем'я)	5 ст. до н. е. (Ездра, Неємія)	Ймовірно, розпочато у 5 ст. до н. е. (Ездра), пізніші доповнення і компіляція в кін. 4 або на поч. 3 ст. до н. е.
Хроніки (Діврей га-яммім)	5 ст. до н. е. (Ездра, Неємія)	Датування дискусійне, між 6 і 2 ст. до н. е. (варіант: 4–3 ст. до н. е.), текст базований на давніших джерелах

Таблиця 2. Канон ТаНаХу

№	Іврит	Українська транскрипція (переклад)	Українська назва	Латина	Давньогрецька
1	בְּרֵאשִׁית	Берешіт (На початку)	Буття	Genesis	Γένεσις
2	שְׁמוֹת	Шемот (І ось імена)	Вихід	Exodus	Ἔξοδος
3	וַיִּקְרָא	Ваїкра (І покликав)	Левіт	Leviticus	Λευϊτικόν
4	בְּמִדְבָּר	Бемідбар (В пустелі)	Числа	Numeri	Ἀριθμοί
5	דְּבָרִים	Дварім (Слова)	Второзаконня	Deuteronomium	Δευτερονόμιον
6	יְהוֹשֻׁעַ בֶּן נֹון	Єгошуа бен Нун	Ісус Навин	Iosue	Ἰησοῦς
7	שׁוֹפְטִים	Шофтім	Судді	Iudicum	Κριταὶ
8a	שְׁמוּאֵל א	Шмуель А	1-ша Самуїла	1 Samuelis	Βασιλειων Α'
8б	שְׁמוּאֵל ב	Шмуель Б	2-га Самуїла	2 Samuelis	Βασιλειων Β'
9a	מְלָכִים א	Мелакім А	1-ша Царів	1 Regum	Βασιλειων Γ'
9б	מְלָכִים ב	Мелакім Б	2-га Царів	2 Regum	Βασιλειων Δ'
10	יְשַׁעְיָהוּ	Єшаягу	Ісая	Isaias	Ἰσαΐας
11	יְרֵמְיָהוּ	Ірміягу	Єремія	Ieremias	Ἱερεμίας
12	יְחֶזְקֵאל	Єхезкель	Єзекіїл	Ezechielis	Ἰεζεκιήλ
13	שְׁפִימִים-עֶשְׂרָה	Шнем асар (Дванадцять)	Малі пророки:	Prophetae minores:	Δωδεκα πρόφητον:

I	הושע	Хошеа	Осія	Osee	'Ωσηè
II	יואל	Йоель	Йоїл	Ioel	'Iωήλ
III	עמוס	Амос	Амос	Amos	'Αμῶς
IV	עבדיה	Овадья	Авдій	Abdias	'Αβδίου
V	יונה	Йона	Йона	Jonas	'Iωνᾱς
VI	מיכה	Міха	Михей	Michaeas	Μιχαίας
VII	נחום	Нахум	Наум	Nahum	Ναούμ
VIII	חבקוק	Хавакук	Аввакум	Habacuc	'Αβακούμ
IX	צפניה	Цефанья	Софонія	Sophonias	Σοφονίας
X	חגי	Хагай	Аггей	Aggaeus	'Αγγαίος
XI	זכריה	Зекар'я	Захарія	Zacharias	Ζαχαρίας
XII	מלאכי	Малахі	Малахій	Malachias	Μαλαχίας
14	תהלים	Тегілім	Псалми	Liber psalorum	Ψαλμοί
15	משלי	Мішлей	Приповісті Соломона	Proverbia	Παροιμιαί
16	איוב	Йов	Йов	Iob	'Iῶβ
17	שיר השירים	Шір га-шірім	Пісня Пісень	Canticum Canticorum	Ἄσμα Ἀσμάτων
18	רות	Рут	Рута	Ruth	Ρούθ
19	איכה	Ейка	Плач Єремії	Lamentationes	Θρήνοι
20	קהלת	Когелет	Еклезіаст	Ecclesiastes	'Εκκλησιαστής
21	אסתר	Естер	Естера	Esther	'Εσுήρ
22	דניאל	Даніель	Даниїл	Daniel	Δανιήλ
23a	עזרא	Езра	Ездра	Esdrae	'Εσδρας
23b	נחמיה	Нехем'я	Неемія	Nehemiae	Νεεμίας
24a	דברי הימים א	Діврей га-ямім А	1-ша Хронік	1 Paralipomenon	Παραλειπομένων Α'
24b	דברי הימים ב	Діврей га-ямім Б	2-га Хронік	2 Paralipomenon	Παραλειπομένων Β'

Додатково

*Лексикон ТаНаХу — 8679 слів, з яких 1480 є т. з. легоменами, тобто такими, що трапляються лише один раз. Кількість різних семітських коренів, на яких побудовано багато біблійних слів, приблизно 2000.

*У юдейській традиції текст Святого Письма читають зі сувою, без сучасного поділу на розділи. Тору розподілено на парашот (פְּרָשִׁיִּי, уривки, порції), кожна з яких у суботньому читанні ділиться на сім відрізків для семи учасників *богослужіння*. Інші книги структуровано за традиційними абзацами. Поділ на розділи, запозичений із християнської традиції, увійшов до єврейських видань у 13 ст., переважно в Іспанії, у контексті міжрелігійних диспутів, що вимагали уніфікованої системи посилань. Цей поділ не ґрунтується на масорі та є об'єктом критики юдейських богословів за те, що порушує внутрішню логіку тексту та часто відбиває християнську екзегезу.

*Термін «Тора» у юдейській традиції має багатозначний характер. Під поняттям «Письмова Тора» традиційно розуміють П'ятикнижжя Мойсея. У ширшому контексті термін часом застосовують до всього корпусу єврейських священних текстів ТаНаХу. «Усна Тора», за релігійною традицією, була також передана Богом *Мойсею* на г. Синай одночасно з Письмовою і містить детальні тлумачення та роз'яснення законів (але упродовж тривалого часу не фіксована писемно). У 2 ст. була систематизована у *Мішні*, а пізніше коментована у *Гемарі*, які разом утворили *Талмуд*.

*Біблійний Бог, на відміну від язичницьких богів, не має образу (сталих антропоморфних чи зооморфних рис), антропоморфізми, вжиті в тексті щодо Бога, мають винятково метафоричну функцію. Власне ім'я Бога, відкрите Мойсею, традиція вважала священним і таємним, табуйованим для промовляння. Тексти ТаНаХу найчастіше називають

Бога трояко: 1) *Ель* (Всевишній), часто з додаванням Шаддай (Сильний), або ж у формі величальної множини від Ель — *Елохім*; 2) майже 7 тис. разів у текстах застосовано т. з. тетраграматон (грец. τετραγράμματον — слово з чотирьох літер) יהוה (ЙХВХ), яке реконструюють орієнтовно як *Ягве*; при вимові замінюється словом *Адонай* (Господь); 3) сполученням першого й другого варіантів «Яхве Елохім» (Господь Бог).

Джерела

תורה נביאים וכתובים // Mechon Mamre. URL: <https://mechon-mamre.org/i/t/t0.htm>

Література

1. Maier J. Studien zur jüdischen Bibel und ihrer Geschichte. Berlin; New York : De Gruyter, 2004. 524 s.
2. Bible // Encyclopaedia Judaica : in 22 vol. / Ed. by F. Skolnik . 2nd ed. Detroit : Thomson Gale, 2007. Vol. 3. P. 582–678. URL: <https://archive.org/details/encyclopedia-judaica-volume-22/Encyclopedia%20Judaica%2C%20Volume%201/>
3. Fischer A. A. Der Text des Alten Testaments. Neubearbeitung der Einführung in die Biblia Hebraica von Ernst Würthwein. Stuttgart : Deutsche Bibelgesellschaft, 2009. 270 s.
4. Schmid K. The Old Testament : A Literary History. Minneapolis : Fortress Press, 2012. 336 p.
5. Lim T. H. The Formation of the Jewish Canon. New Haven; London : Yale University Press, 2013. 304 p.
6. Stern D. The Jewish Bible: A Material History. Seattle; London : University of Washington Press, 2017. 304 p.
7. Gertz J. C. (Hg). Grundinformation Altes Testament. 6, überarbeitete und erweiterte Auflage. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2019. 640 s. URL: https://www.vandenhoeck-ruprecht-verlage.com/downloads/productPreviewFiles/LP_978-3-8252-5086-7.pdf?srsId=AfmBOoryUi3zmzp9TuezFgVVZRHhwM0SXYQYlijyzaNtcUf9yjsta9X4
8. Liss H. Tanach. Lehrbuch der jüdischen Bibel (Schriften der Hochschule für Jüdische Studien. Band 8). 4 völlig neu überarbeitete Auflage. Heidelberg : Universitätsverlag Winter, 2019. 492 s.
9. Ofer Y. The Masora on Scripture and Its Methods. Berlin–Boston : De Gruyter, 2019. 298 s.
10. Liss H. Jüdische Bibelauslegung. Tübingen : Mohr Siebeck, 2020. 538 s.
11. Луцюк М. Філологічні аспекти вивчення Біблії // Гуманітарна освіта в технічному університеті: проблеми та перспективи. Київ, 2001. С. 81–87.
12. Луцюк М. В. ТаНаХ (в авторській редакції). URL: <https://vue.gov.ua/FREEARTICLES:%D0%A2%D0%B0%D0%9D%D0%B0%D0%A5>